



عنوان پایان نامه:

بررسی و تحلیل حکایات مجانین (دیوانگان) در مثنوی های چهارگانه عطار
(الهی نامه، مصیبت نامه، اسرارنامه، منطق الطیر)

استاد راهنما:

دکتر جمیله اخیانی

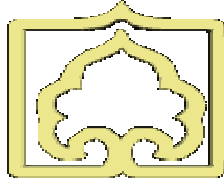
استاد مشاور:

دکتر مجتبی بشر دوست

نگارش:

اکرم قاسمی ترکی

زمستان ۹۱



Zanjan university

Title:

***Evaluation and analysis of anecdotes about the insane
(majanin) in Attar scouplet poems (masnavi)***

Advisor:

Dr. Jamileh Akhyani

Supervisor:

Dr. Mojtaba Bashardust

By:

Akram Qasemi tarki

Winter 2013

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده: عرفان و تصوّف و درونمایه های «شهودی» و «اشراقی» آن یکی از مباحث پر دامنه و البته مناقشه برانگیز در عالم معرفت اسلامی به طور عام و معارف ایرانی - اسلامی به طور خاص است؛ به مرور و با تکامل اندیشه های عرفانی و گسترده شدن تعالیم صوفیانه و بسط حوزه ی تصوّف و پذیرش عقاید تازه و جدید، سلوک صوفیانه نیز دچار دگرگونی و تفاوت آراء در جنبه های کسب معرفت گردید؛ یکی از مهمترین جنبه های ابراز عقاید و افکار عرفانی - به ویژه در نحله های شهودی و سُکرآمیز - گرایش های خاصّ معرفتی است که از سوی عقلای مجانبین یا مجنونان مجذوب ابراز می شود.

عقلای مجانبین، عملاً به هیچکدام از فرق شناخته شده ی تصوّف منتسب نیستند اما در عالم عرفان و تصوّف، تعالیم و سخنان تأثیرگذاری برجا گذاشته اند؛ در میان عرفای سخنور ایرانی، شاید بتوان عطار نیشابوری را یکی از سرآمدان توجّه به اقوال و افکار عقلای مجانبین دانست؛ عطار در سروده های خویش - به ویژه در مثنوی های منطق الطیر، مصیبت نامه، الهی نامه و اسرارنامه - با نگاهی ژرف و چندبعدی، در زمینه های مختلف فکری و اعتقادی از شخصیت عقلای مجانبین به عنوان جناح معترض و رادیکال اجتماعی و مذهبی، بهره گرفته و حکایات متعدّدی را در حول و حوش احوال و افکار آنها به رشته ی نظم کشیده است که بررسی این حکایات، عملاً علاوه بر شناخت یکی از جنبه های مهمّ عرفان اسلامی، می تواند نشانگر جهتگیری خاصّ اجتماعی، سیاسی و فرهنگی این نحله های عرفانی به ویژه در روزگار پیش از قرن هشتم هجری باشد.

کلیدواژه ها: عطار - عقلای مجانبین - مثنوی های عرفانی.

فهرست مطالب

کلیات

مقدمه	۲
بیان مسئله و ضرورت تحقیق	۶
پیشینه و سوابق پژوهش	۹
پرسش های اصلی پژوهش	۱۲
فرضیه ها	۱۲
اهداف پژوهش	۱۳

فصل اول: تاریخ عقلگرایی فلسفی در ایران و اسلام و چرایی مخالفت اهل عرفان و تصوف با گرایش های عقلانی و فلسفی

مباحث نظری	۱۶
۱ - ۱ - فکر فلسفی و عقلگرایی در ایران پیش از اسلام تا قرون سه و چهار هجری	۲۳
۱ - ۲ - نهضت ترجمه و تحوّل در عقلگرایی فلسفی در ایران و اسلام	۳۰
۱ - ۳ - چرایی و چگونگی مخالفت با عقلگرایی و فلسفه	۴۰
۱ - ۴ - گرایش به مفهوم جنون در ضدیت با عقلگرایی فلسفی در فرهنگ عرفانی	۵۰

فصل دوم: دسته بندی و تحلیل حکایات مجانین در مثنوی های عطار

۶۳.....	بررسی موضوعات و مضامین حکایات عقلای مجانین در مثنوی های عطار
۶۴.....	۱ - ۲ - نکوهش حکام و سلاطین و روحیه ی اعتراض در ذهن و زبان عقلای مجانین
۷۲.....	۲ - ۲ - اعتراض و گستاخی در کلام عقلای مجانین چه با حق و چه با خلق
۷۶.....	۳ - ۲ - بیان دریافت های معرفت اندیشانه مربوط به جهان و حیات در حکایات عقلای مجانین
۹۵.....	۴ - ۲ - بیان معارف و مضامین عرفانی در مسیر سلوک عقلای مجانین
۹۵.....	۱ - ۴ - ۲ - ریاستیزی
۱۰۹.....	۲ - ۴ - ۲ - شفقت نسبت به حیوانات و وفای به عهد
۱۱۱.....	۳ - ۴ - ۲ - اهمیت درد و رنج
۱۲۱.....	نمودارها
۱۲۵.....	نتایج پژوهش
۱۲۹.....	منابع و مآخذ

پیشگفتار

کلیات تحقیق

مقدمه:

عقلای مجانبین یکی از نحله های مهم در حوزه ی عرفان اسلامی هستند که اگرچه به هیچکدام از فرق شناخته شده ی تصوّف منسوب نیستند ولی با اینهمه تعالیم و سخنان اثرگذاری در عالم عرفان داشته اند. (باطنی، ۱۳۸۵: ۱۰۳) خواستگاه گرایش های عقیدتی عقلای مجانبین یا مجذوبانِ مجنون، نه فقط در عالم اسلام بلکه در بسیاری از ادیان و مذاهب دنیای کهن - به ویژه بودیسم، مانویت و مسیحیت - قابل رهگیری است؛ مسئله ی عقل و مناسبات چندگانه ی آن با علم، عقیده و اجتماع، در طول تاریخ از جنبه های مختلف در مباحث فلسفی و اعتقادی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است؛ در اسلام نیز از قرون نخستین اسلامی، موضوع عقل مورد بررسی قرار گرفته است و نظر فلاسفه ی مسلمان نسبت به ماهیت مسئله ی عقل و جنون روشن شده است؛ از سوی دیگر به مظاهر تکریم عقل در اسلام و نیز تعاریف سمبلیک از موضوع جنون - چه در کلام نبوی و چه در سایر احادیث منقوله - اشاره شده است؛ نکته ای که غالباً به عنوان بُن مایه های اصلی در این باره شناخته می شود، آن است که عقل اگر در راستای اندیشه های اعتقادی و مسائل دینی باشد، موضوعی کاملاً پذیرفته شده و مورد تأکید و تکریم بوده است؛ اما در مقابل آن، عقلی که صرفاً ماهیتی دهری و

طبیعی داشته باشد و مجرد از دین و عقاید مذهبی، بخواهد مستقلاً به معارف منتج شود، مطرود و مضموم بوده است؛ همین مسئله سبب شده است که در عرفان و تصوف گرایش های صرفاً عقلانی مورد نزاع و خصومت واقع شود و در کلام بسیاری از اهل معرفت، ضدیت - و حتی دشمنی - با گرایش های عقلی متجلی شود؛ در واقع، به همان نسبت که در عرفان و تصوف با عقل فلسفی مخالفت می شود موضوع جنون و از خود بیخودی در راه عشق الهی، تکریم و تبجیل می شود.

در سروده های عرفای سخنور ایرانی، نمونه ها و حکایات مختلفی را می توان سراغ گرفت که عقلای مجانبین به عنوان پرسوناژ اصلی، به نشر و تبلیغ دریافت های خود می پردازند و بدون توجه به هنجارهای پذیرفته شده ی اجتماعی و اعتقادی، آنچه را که خود در اثر تأمل های طولانی مدت، از لحاظ شهودی و اشراقی فهمیده اند، ابراز کرده اند.

در میان عرفای سخنور ایرانی، عطار از جهات مختلف و از جمله از توجه به عرفان قلندری و توجه به عقلای مجانبین جایگاه ویژه و متمایزی دارد؛ او این افراد را در بسیاری از موارد با «سالکِ فکرت» مساوی می شمارد؛ به نظر استاد شفیعی کدکنی:

«سالکِ فکرت به جان، درمانده است، نه به زُنارِ ترسا خوش است و نه به دلقِ صوفی؛ او خود را از سگ بهتر نمی داند و درویش تر از خود کسی نمی شناسد، نه هیچ است و نه شیء، نه جزو است و نه کُل؛ نه گمانی نه یقینی نه شکمی / نه بسی نه اوسطی نه اندکی... نه مؤمن است و نه کافر؛ به کسی امیدوار نیست زیرا همه ناتمامند و ناقص عقل و همه گرفتار

عدم و نیستی هستند.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۸۸)

در عرفان اسلامی، جنون نه به عنوان عارضه ای ناشی از اختلالات روانی بلکه بیشتر به عنوان وجهی از جذبه و استغراق در وجود محبوب الهی تعبیر می شود؛ چنین ویژگی خاصی سبب می شود که سائر ملائمت اهل عرفان، در میان عقلای مجانبین و مجذوبانِ مجنون به وجهی غلیظ تر و شدیدتر نمود پیدا کند به این معنا که ترک تعلق یکی از ملائمت اهل عرفان است اما این حالت در مجذوبان مجنون یا عقلاء مجانبین به وجه شدیدتر و غلیظ تر مشاهده می گردد نظیر همین است حالات و رفتاری از جمله استغراق در محبوب، بی اعتنایی به ارباب دنیا، دوری از جمع، بی اعتنایی به هنجارهای اجتماعی، بیان شطحیات و معارضات با خداوند و قس علیهذا.

به اعتقاد بسیاری از صاحب نظران، بیشتر موارد جنون و اقوالی که از مجنونان در ادب عرفانی ایران و اسلام ثبت و ضبط شده، یا ناشی از پذیرش جنونِ اختیاری ست^۱ و یا بازتابی ست از خواستِ مطلوب عارف که - بنا به دلایل گوناگون - در کلام اهل جنون متجلی شده است.^۲

بر مبنای آنچه گفته شد، بررسی حکایات مجانبین در مثنوی های عطار (منطق الطیر، مصیبت نامه، الهی نامه و اسرارنامه) از چند جنبه حائز اهمیت است: نخست آنکه می تواند عمده ترین خصائص و ویژگی های اقوال و افکار عقلای مجانبین را نشان می دهد؛ دوم آنکه دیدگاه عطار را نسبت به دریافت های معرفتی عقلای مجانبین نشان می دهد؛ سوم آنکه می توان از خلال این حکایات، تصویری روشن و چندبعدی از اجتماع و فرهنگ جامعه ی اسلامی ایران قبل از قرن هشتم هجری به دست آورد؛ از این منظر، بررسی حکایات عقلای مجانبین در مثنوی های عطار، علاوه بر

۱ - نظیر افرادی همچون «بهلول»، «علیان مجنون»، «لقمان سرخسی» و ...

۲ - نظیر بسیاری از حکایات عطار در باب دیوانگان.

پژوهشی عرفانی، ضرورتی معرفتی و تاریخی - ادبی نیز محسوب می شود و شایسته ی توجه و دقت نظر بسیار است.

پژوهش حاضر با درک این ضرورت، می کوشد ضمن احصای حکایات عقلای مجانبین در

مثنوی های عطار، این حکایات را طبقه بندی و در هر باب تحلیلی متناسب، ارائه دهد.

بیان مسئله و ضرورت تحقیق:

نگاه عرفا به خدا و دین، هستی انسان، سرانجام و مقصد حیات، روابط اجتماعی، طبیعت و ...
نگاهی خلاف عادت و مبتنی بر ذوق و شهود قلبی و استنباطی نو از مفهوم «ادراک» و «شناخت»
بوده است؛ از این رو، رنگ و بوی شاعرانه و توجه به موضوعات خاص و شهودی جایگاه مهمی در
آثار ایشان دارد.

یکی از مسائل پیچیده در رویکرد شهودی و ساختارشکنانه ی عرفا، توجه ایشان به مفهوم
جنون و شوریدگی است؛ چنین رویه ای سبب گردیده که نوعی جریان خاص فکری با تمرکز بر
محوریت شخصیت دیوانگان (و در حقیقت، عقلای مجانین) در تکامل اندیشه های عرفانی پدید بیاید.
عطار نیشابوری (متوفی ۶۱۸ ق) را در عالم عرفان و تصوف و در میان بزرگان ادب عرفانی
می توان تنها عارف شاعری دانست که بیشترین و شاید عمیق ترین مطالب را در خصوص دیوانگان
الهی بیان کرده است؛ وی علاقه ی ویژه ای به نقل حکایاتی دارد که در آنها ملحدین و مجرمین و
صاحبان حرف پست و افراد دون پایه جامعه، نمونه و سرمشق سایر افراد متدین قرار می گیرند؛ در
این میان، دیوانگان و مجذوبان شوریده سر، برجستگی و اهمیت ویژه ای در تبیین اندیشه های عمیق
ولی نامتعارف و غامض عطار دارند.

به خوبی می توان فهمید که نقشی که دیوانگان در حکایات عطار بازی می کنند در بسیاری از
اوقات، اندیشه ی تشخص یافته خود او هستند که با ظرافت و رندی نکاتی را که یک عاقل به
صراحت نمی تواند اظهار کند، آنها به راحتی بیان می کنند.

وی با بیان احوال و اقوال شگفت‌انگیز دیوانگان و سپس تفسیر و تحلیل ظرائف گفتار و رفتار آنها، به طور مکرر در مثنوی‌های عرفانی خود، علاقه باطنی و گرایش فکری خود را نسبت به این طایفه نشان داده است.

عطار با تمرکز بر شخصیت پردازی دیوانگان الهی در جای جای مثنوی‌های عرفانی اش و یاد کرد مکرر آنها در حکایت‌های کوتاه و بلند، احوال دیوانگان الهی و اطوار جنون آنها را به عنوان «موضوعی مستقل» مطرح کرده و توجه عمیق و نگرش والای خود را درباره آنها نشان داده است؛ چنین رویکرد صریحی، نشان از اهمیت موضوع نزد عطار دارد و همین اهمیت موضوع سبب شده است که استفاده از شخصیت دیوانگان (شوریدگان) بارزترین شگرد شخصیت‌پردازی عطار به شمار آید و ذکر احوال و اقوال دیوانگان الهی در آثار وی به عنوان یک «سبک» و یکی «از ویژگی‌های بارز شعر عرفانی اش» محسوب شود.

در مثنوی‌های چهارگانه‌ی «عطار» حدود ۱۹۰ حکایت در مورد دیوانگان عاقل و یا عاقلان دیوانه نما همچون «بهلول» آمده است؛ هر جا که در تنگنای اجتماعی، فکری، عقیدتی و یا مواردی این چنین قرار بگیرد حرفش را از زبان آنان مطرح می‌کند زیرا که از سوی جامعه بر اینان حرجی نیست؛ او بر همین سیاق به راحتی از زبان دیوانگان خلفای عباسی را مورد انتقاد قرار می‌داد.

علاوه بر نکات معرفت‌شناختی از قبیل جبر و اختیار، عدل الهی، و لطیفه‌های باریک‌عرفانی نهفته در این حکایات، جنبه انتقادی حکایات دیوانگان را نیز نباید از نظر دور داشت؛ در این داستان‌ها آشکارا فقر و تنگدستی طبقات محروم جامعه و ظلم و دراز دستی حاکمان، هرج و مرج اجتماعی،

فساد اخلاقی، تجمل پرستی و دنیا دوستی گروهی اندک و برخوردار در برابر فقر مطلق گروهی دیگر به نقد کشیده شده است؛ از دیدگاه فنی نیز انتخاب شخصیت «دیوانه» به عنوان قهرمان اصلی این حکایت‌ها بیانگر درک بالای عطار از ساختار قصه گویی و نکات فنی روایت داستانی است.

در پژوهش حاضر، سعی شده است با رویکردی نوین و مبتنی بر جنبه های «توصیفی»، «ساختار شناسانه» و «تحلیلی»، حکایات دیوانگان در مثنوی های مصیبت نامه، الهی نامه، اسرارنامه و منطق الطیر بررسی شوند و ضمن تقسیم بندی این حکایات، درونمایه و مضامین آنها را نیز مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرند.

پیشینه ی پژوهش:

مسئله ی «عقلای مجانین» یا «دیوانگانِ داناسرشت» از جمله مسائلی ست که از روزگاران بسیار کهن بازتاب های گوناگون در عالم فکر و اندیشه داشته است؛ در حقیقت پیشینه ی چنین مباحثی را می توان تا دوران «سقراط»، «افلاطون»، «دیوجانس» و... پی گرفت؛ در عالم اسلامی نیز مسئله ی عقلای مجانین در حوزه ی ادب، اجتماع و دین (شریعت - تصوّف) بازتاب های بسیار داشته است؛ به طوری که در قرن چهارم هجری، «ابوالقاسم حسن بن محمد بن حبیب نیشابوری» به طور مستقل و مشخص نخستین کتاب را در موضوع این اشخاص با عنوان «عقلای مجانین»^۳ تدوین نمود؛ پس از وی بازتاب های گوناگونی از حضور این افراد را در عالم اندیشه و مذهب اسلامی به وفور مشاهده می کنیم؛ گذشته از افراد مشهوری همچون «أبو وهیب بن عمرو صیرفی کوفی (بُهلول)»، «سعدون»، «علیان»، و...؛ در آثار عرفای نامداری نیز همچون «أبومحمد جعفر بن أحمد (ابن سراج)» (متوفی ۵۰۰ ق.) «عین القضاة همدانی»، «ابن عربی»، «ابن جوزی» و ... به چنین شخصیت هایی اشاره می شود و درباره ی حالات و اشراقات قلبی و روحی ایشان بحث می شود.

در میان شعرای ایرانی، «فریدالدین عطار نیشابوری»، بنا به کثرت و حجم سروده ها در موضوع عقلاء مجانین، سرآمد سایر شاعران محسوب می گردد.

در دوره معاصر بسیاری از پژوهشگران به این مسئله توجه داشته اند و جلوه ها و محتوای حکایات دیوانگان را در آثار عطار بررسی کرده اند که از آن جمله می توان به «مرحوم استاد زرین

۳ - النیسابوری، أبی القاسم الحسن بن محمد بن حبیب؛ عقلاء المجانین، تحقیق و تصحیح عمر الأسعد، نشر دار النفائس، الطبعة الأولى، بیروت، لبنان، ۱۴۰۷ ق.

کوب»^۴، «استاد شفیع کدکنی»^۵، «استاد نصرالله پورجوادی»، «مرحوم استاد غنی»^۶، «مرحوم استاد ذبیح الله صفا»^۷ و ... اشاره کرد؛ در میان مقالات معاصرین نیز اشارات گوناگون و موضوعات مختلفی در این باره مورد تحلیل قرار گرفته است از آن جمله مقالات: «جنون الهی و ظرائف توحید مجذوبان الهی از دیدگاه عطار نیشابوری»^۸، «صحو و سکر در تعالیم صوفیان»^۹، «هنجارگریزی اجتماعی در زبان صوفیه»^{۱۰}، «جنون الهی از دیدگاه ابن عربی»^{۱۱}، «عطار و دیوانگان»^{۱۲}، «دیوانگان: سخنگویان جامعه معترض در عصر عطار»^{۱۳}، «عقل دکارتی و جنون نیشابوری»^{۱۴}، «حکمت دیوانگان از نگاه عطار»^{۱۵} و ... اشاره کرد.

در عرصه ی تحقیقات دانشگاهی (پایان نامه / رساله) نیز می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

• سیمای پیر در آثار عطار نیشابوری، مهیود فاضلی، دانشگاه تربیت مدرس تهران، دفاع

۱۳۷۵.

^۴ - از جمله در کتاب های ارزش میراث صوفیه؛ جستجو در تصوف ایران؛ دنباله ی جستجو در تصوف ایران و ...

^۵ - از جمله در کتاب های قلندریه در تاریخ، مقدمه های آثار عطار که توسط ایشان تصحیح شده است و ...

^۶ - از جمله در اثر ارزشمند تاریخ تصوف در اسلام.

^۷ - از جمله در کتاب ارزشمند تاریخ ادبیات در ایران.

^۸ - رحیمی، فاطمه؛ جنون الهی و ظرائف توحید مجذوبان الهی از دیدگاه عطار نیشابوری.

^۹ - باطنی، غلامرضا؛ صحو و سکر در تعالیم صوفیان.

^{۱۰} - مشرف، مریم؛ هنجارگریزی اجتماعی در زبان صوفیه.

^{۱۱} - سیاه کوهبان، هاتف؛ جنون الهی از دیدگاه ابن عربی.

^{۱۲} - احترامی، منوچهر؛ عطار و دیوانگان (طنز در آثار عطار).

^{۱۳} - حسین آبادی، مریم؛ دیوانگان: سخنگویان جامعه معترض در عصر عطار.

^{۱۴} - پورجوادی، نصرالله؛ عقل دکارتی و جنون نیشابوری.

^{۱۵} - سگوند، فریدون؛ حکمت دیوانگان از نگاه عطار.

- گفتگوهای انسان با خدا و خدا با انسان، در الهی نامه، منطق الطیر و مصیبت نامه ی عطار نیشابوری؛ مهدیه مصطفوی نیا، پایان نامه کارشناسی ارشد ادبیات فارسی، پژوهشگاه علوم انسانی، تهران، دفاع ۱۳۸۱.
- بررسی شطحیات در شعر فارسی قرن پنجم، ششم و هفتم (با تأکید بر آثار سنایی، عطار نیشابوری و مولوی)؛ عاطفه خسروی زاده، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، دفاع ۱۳۸۷.
- خردستیزی در آثار عطار نیشابوری، مریم حسین آبادی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد، دفاع ۱۳۸۵.
- بررسی متناقض نما در آثار عطار نیشابوری؛ خاور قربانی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کردستان (سندج)، دفاع ۱۳۸۳.
- مجاین در آثار منظوم عطار نیشابوری، جواد غفاری، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور تهران، دفاع ۱۳۸۵.

پرسش های اصلی پژوهش:

الف) در تاریخ عرفان اسلامی، موضوع جنون و شوریدگی عقلای مجانبین چه جایگاهی

داشته است؟

ب) عطار نیشابوری به عنوان یکی از بزرگترین عرفای ایران و اسلام در قبال جنون

عشق و دیوانگان الهی چه رویکردی دارد؟

ج) حکایات دیوانگان در مثنوی های عطار از لحاظ ساختار و محتوا، چه ویژگی های

برجسته ای دارند؟

فرضیه ها:

الف) در تاریخ عرفان اسلامی، «دیوانگان الهی» و «عقلای مجانبین» تأثیر مهمی در

انتقاد از مفاسد اجتماعی و تباہکاری های قدرتمندان بر عهده داشته اند.

ب) عطار به عنوان یکی از عرفا و شعرای بزرگ ایرانی، نسبت به مسئله ی عقلای

مجانین و دیوانگان الهی رویکردی ویژه و تأییدکننده دارد.

ج) دیوانگان و شوریدگان در مثنوی های عطار به عنوان شخصیت هایی تیبیکال، نقشی

مهم در بیان مفاهیم عرفانی ایفا می کنند.

د) عطار در استفاده از پرسوناژ «دیوانه» نوعی نقد معرفت شناسانه و اجتماعی را دنبال

می کند.

اهداف پژوهش:

الف) بررسی موضوع جنون و شیدایی (= مسئله ی عقلای مجانین) در حوزه ی تاریخ و

اندیشه ی عرفان ایرانی - اسلامی.

ب) توصیف و تحلیل ساختار و محتوای حکایات دیوانگان در مثنوی های عطار.

ج) طبقه بندی حکایات دیوانگان در مثنوی های عطار.